

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έτος ΙΕ' • Τεύχος 2 • Νοέμβριος 2017

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

**ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΩΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΡΥΘΜΙΣΜΕΝΕΣ -
Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ***

E. B. BENIZEΛΟΣ

Έχω κληθεί υπό την επιστημονική μου ιδιότητα, θα ήθελα συνεπώς να προτάξω μια σύντομη εισαγωγή στο αναθεωρητικό φαινόμενο που θα μας φανεί, νομίζω, χρήσιμη για τη συνέχεια της συζήτησης.

Μικρή αναφορά στις έννοιες του Συντάγματος και της Αναθεώρησης

Το Σύνταγμα αποτελεί τη βάση και την κορυφή κάθε έννομης τάξης¹. Συνιστά την ύψιστη εκδήλωση της κρατικής κυριαρχίας καθώς η κρατική εξουσία δια του Συντάγματος θεσπίζει τους κανόνες δικαίου που έχουν την ισχυρότερη νομική δύναμη, τη μέγιστη δηλαδή νομική ισχύ, και καθορίζουν τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, δηλαδή τη διαδικασία παραγωγής όλων των υποδεέστερων κανόνων δικαίου που πρέπει να είναι σύμφωνοι προς το Σύνταγμα και ως προς τον τρόπο θέσπισής τους και ως προς το περιεχόμενό τους. Αντιλαμβανόμαστε όμως όλοι, ότι υπό συνθήκες περιορισμένης κρα-

* Ομιλία στην επιστημονική ημερίδα που οργάνωσαν η Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή των Βλατάδων, το Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών και οι κοσμητείες της Θεολογικής και της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ με θέμα «Εκκλησία και Σύνταγμα» στην Αίθουσα Διαλέξεων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, στη Θεσσαλονίκη (27.9.2017). Προστέθηκαν ελάχιστες υποσημειώσεις.

1. Για μια στοιχειώδη τεκμηρίωση της μικρής αυτής αναφοράς στο κανονιστικό εύρος του Συντάγματος και στην έννοια και τις προϋποθέσεις της αναθεώρησης του Συντάγματος, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο βιβλίο μου, *Μαθήματα Συνταγματικού δικαίου*, αναθεωρημένη έκδοση, 2006, σ. 35 επ., 45 επ., 50 επ., 61 επ., 77 επ., 100 επ., 129 επ., και στη μονογραφία μου, *Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, 1975, 1984.

τικής κυριαρχίας λόγω της συμμετοχής κάθε κυρίαρχου κράτους σε διεθνείς ή περιφερειακές συσσωματώσεις, περιορίζεται αυτή καθαυτή η συντακτική εξουσία, τόσο η πρωτογενής, όταν θεσπίζεται ένα Σύνταγμα, όσο και η δευτερογενής ή αναθεωρητική, όταν δηλαδή αντικαθίστανται, τροποποιούνται ή ερμηνεύονται αυθεντικά διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος, όπως το ίδιο το Σύνταγμα προσδιορίζει θέτοντας διαδικαστικά και ουσιαστικά όρια στην αναθεώρησή του.

Αυτό σημαίνει ότι η κυριαρχία δεν περιορίζεται μόνον στα θέματα άμυνας και εξωτερικής πολιτικής λόγω της συμμετοχής π.χ. στο ΝΑΤΟ, δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα οικονομικής, δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής επειδή μετέχουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στη Ζώνη του Ευρώ ή επειδή ζητούμε δανειακή βοήθεια από τους εταίρους και πιστωτές μας. Περιορίζεται και κατά την άσκηση της συντακτικής εξουσίας, γιατί η συμμετοχή μας στο διεθνές γίνεσθαι θέτει συνολικά μια εθνική έννομη τάξη αλλά και το εθνικό Σύνταγμα υπό διεθνή δικαστικό έλεγχο. Δηλαδή, για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, υπό τον δικαστικό έλεγχο τόσο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Θα μπορούσε να πει κανείς, σε οριακές περιπτώσεις, ότι τέτοιος διεθνής δικαστικός έλεγχος ασκείται και από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, το Διεθνές Δικαστήριο του Δικαίου της Θάλασσας ή από διεθνή διαιτητικά δικαστήρια τα οποία λύνουν πολύ σοβαρά ζητήματα, όπως για παράδειγμα ζητήματα κρατικού δανεισμού και οικονομικής υπόστασης του κράτους.

Κάθε παραβίαση της ΕΣΔΑ που άγεται στην κρίση του ΕΔΔΑ πρέπει μάλιστα να έχει συντελεστεί από το αρμόδιο δικαστήριο της χώρας-μέλους. Δεν αρκεί η παραβίαση να έχει γίνει από τη διοίκηση, από το νομοθέτη, από έναν ιδιώτη. Πρέπει να έχει συντελεστεί τελικά από το ανώτατο δικαστήριο γιατί πρέπει να έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Άρα διεθνώς ελέγχεται η κρίση του εθνικού δικαστή για το περιεχόμενο του εθνικού Συντάγματος και για τυχόν διαφοροποιήσεις από τη διεθνή έννομη τάξη που κατά τον τρόπο αυτό διεκδικεί ισχύ όχι όπως την προσδιορίζει το Σύνταγμα (άρθρο 28 § 1)- ανώτερη του νόμου αλλά υποδεέστερη του Συντάγματος - αλλά ισχύ στην πραγματικότητα υπέρτερη του Συντάγματος.

Αυτή είναι μια σύγκρουση διαρκής, εξαιρετικά σκληρή που φαίνεται στο διάλογο ανάμεσα στα συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια των κρατών - μελών και τα διεθνή δικαστήρια, δηλαδή πιο συγκεκριμένα το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ. Για δικαστήρια ισχυρών χωρών όπως είναι το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας αυτός ο διάλογος με τα διεθνή δικαστήρια συχνά κυριαρχεί στο δημόσιο βίο. Αυτή είναι η πρώτη παρατήρηση.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την αναθεώρηση. Η αναθεώρηση λοιπόν όπως την περιέγραφα, δηλαδή η άσκηση της δευτερογενούς συντακτικής εξουσίας καθόν τρόπο ορίζει το Σύνταγμα, εντός των ορίων του Συντάγματος, απαιτείται κατά το Σύνταγμά μας να είναι εξαιρετικά σώφρων και συναινετική. Γίνεται σπάνια, το νωρίτερο κάθε πέντε χρόνια και πρέπει να συγκεκρινώνει ευρύτατες πλειοψηφίες. Και πρέπει να οργανώνεται μέσα από δυο διαφορετικές Βουλές, με παρεμβολή γενικών βουλευτικών εκλογών, ώστε ο λαός να μετέχει με τον τρόπο αυτόν, αλλά και οι πολιτικοί του εκπρόσωποι να έχουν συνείδηση του γεγονότος ότι εφάπτονται με την Ιστορία. Ότι δεν διαμορφώνουν μια συγκυριακή πολιτική απόφαση που εκφράζεται με τον συνήθη νόμο, ή με τις κανονιστικές πράξεις της διοίκησης. Συνομιλούν λοιπόν με την Ιστορία και βάζοντας τα χέρια τους μέσα στο Σύνταγμα επηρεάζουν τη σχέση μιας κοινωνίας και ενός οργανωμένου κράτους μ' αυτό που λέγεται μακρύς ιστορικός χρόνος.

Εάν δεν υπάρχουν προϋποθέσεις πολιτικής συναίνεσης για να συγκροτηθεί η αναγκαία πλειοψηφία που είναι αυξημένη, και αν δεν υπάρχει η πολιτική ηρεμία και ο σεβασμός που απαιτείται για να επικοινωνήσεις με την Ιστορία, τότε είναι καλύτερα να αποφύγεις την Αναθεώρηση γιατί μπορεί να έχεις μια συνταγματική τερατογένεση. Και επειδή, όταν δεν μπορείς να μιλήσεις στα σοβαρά για τα μεγάλα πρακτικά θέματα που αφορούν την οικονομία, την ανάπτυξη, τις επενδύσεις, την απασχόληση, την εξωτερική πολιτική, η εύκολη διαφυγή είναι να μιλάς ευκαιρως - ακαίρως περί θεσμών και Συντάγματος, το φαινόμενο του συνταγματικού λαϊκισμού, της αναθεωρητικής δημαγωγίας караδοκεί και πρέπει να αντισταθούμε στο φαινόμενο αυτό.

Εισέρχομαι τώρα στο θέμα μου, το οποίο όπως προανήγγειλε ο Πρόεδρος της συνεδρίασης είναι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικώς ρυθμισμένες και ειδικότερα η συνταγματική θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας στην αναθεωρητική διαδικασία της περιόδου 1995-2001

Το 1995, όταν κινήθηκε η διαδικασία αναθεώρησης που μετά από τρεις Βουλές και πολλά χρόνια κατέληξε στην ολική αναθεώρηση του 2001², είχαμε συμπεριλάβει και πρόταση για την αναθεώρηση του άρθρου 3, για τον διαχωρισμό των ρόλων Κράτους – Εκκλησίας με σκοπό την «αποκρατικοποίηση» της Εκκλησίας, την απαλλαγή της δηλαδή από τον αυστηρό κρατικό έλεγχο και την ενίσχυση της κανονιστικής της αυτονομίας.

Η αλήθεια είναι ότι η Εκκλησία ευγενικά, δια του τότε Αρχιεπισκόπου, του μακαριστού Σεραφεΐμ, αντέδρασε, και τα δυο τότε μεγάλα κόμματα συνήνεσαν να αποσύρουν την πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 3, αλλά αυτό ερμηνεύτηκε στην κοινοβουλευτική συζήτηση για την αναθεώρηση με έναν τρόπο που δεν θέτει σε αμφιβολία το άρθρο 13 του Συντάγματος, δηλαδή τη βασική διάταξη για την πλήρη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Από το βεστυφαλικό κράτος στην θρησκευτική ελευθερία ως θεμέλιο του σύγχρονου κράτους δικαίου

Προσέξτε, όχι της ανεξιθρησκείας, όπως, εσφαλμένα λέγεται αρκετά συχνά, της θρησκευτικής ελευθερίας. Είναι τελείως διαφορετικό ζήτημα η ανεξιθρησκεία, είναι ανοχή. Η θρησκευτική ελευθερία είναι θετικό δικαίωμα που καλύπτει όλες τις εκφράσεις του λόγου, της σκέψης και της κίνησης, γιατί αφορά τη θρησκευτική συνείδηση, τη λατρεία, το συνέρχεσθαι, το συνεταιρίζεσθαι. Στη βάση όλων των ατομικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης βρίσκεται ιστορικά, σε μεγάλο βαθμό, η θρησκευτική ελευθερία. Γιατί το σύγχρονο εθνικό κράτος, το κυρίαρχο και τώρα περιορισμένης κυριαρχίας (γιατί δεν είναι «κράτος» πια αλλά είναι «κράτος – μέλος» περιφερειακών ή διεθνών συσσωματώσεων, όπως η Ευρωπαϊκή

2. Για την αναθεώρηση του 2001 και τη διαδικασία που προηγήθηκε την περίοδο 1995-2001 βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο -Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001*, 2002, ιδίως σ. 29 επ., 36 επ., 52 επ., 80 επ., 90 επ., 105 επ. Ειδικότερα για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως αντικείμενο της αναθεώρησης βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Συνταγματική Αυτοσυνειδησία ή αναθεωρητικός οίστρος; Μετά και πριν από μία αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2006, σ. 13 επ., 55 επ. και ιδίως 71 επ.

Ένωση), είναι το κράτος που ξεκινάει μετά τη Συνθήκη της Βεσφαλίας ως ένα κράτος με συγκεκριμένη θρησκευτική ταυτότητα, αυτή του ηγεμόνα του, λόγω της σύγκρουσης που είχε κατακλύσει την Ευρώπη, σύγκρουση μεταξύ του Καθολικισμού και της Διαμαρτύρησης που πήρε εξαιρετικά βίαιες μορφές. Μια σύγκρουση στην οποία οι περιοχές του ανατολικού Μεσαίωνα δεν μτειχάν. Άρα, ένα κράτος ορθόδοξης παράδοσης, μια κοινωνία, ένα έθνος ορθόδοξης διαδρομής δεν έχει μετάσχει στην εμπειρία αυτή. Πάντως, εκτελώνισε και απεδέχθη αυτό το πρότυπο κρατικής οργάνωσης με έναν πρώιμο τρόπο, σχεδόν ολοκληρωμένο. Αυτό έγινε στην Ελλάδα μετά το 1822, όταν με απόφαση του επαναστατημένου έθνους, εγκαθιδρύθηκαν θεσμοί οι οποίοι απορρέουν από τη μήτρα του βεσφαλικού κράτους.

Από την κλασική τυπολογία των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην θεώρηση της σχέσης τους ως συνταγματικά ρυθμισμένες

Μετά από αυτή την εισαγωγή, η οποία, νομίζω, θα διευκολύνει την αλληλοκατανόσή μας, και για τη δική μου αλλά και για τις επόμενες εισηγήσεις, θέλω να σας εξηγήσω τί εννοώ λέγοντας ότι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας είναι συνταγματικά ρυθμισμένες, εξειδικεύοντας κάπως πράγματα που έχω διατυπώσει εδώ και πολλά χρόνια στο βιβλίο μου για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας³.

Η κλασική τυπολογία σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, αυτή που διδασκόμεθα στις νομικές και θεολογικές σχολές, η τυπολογία που αναφέρεται σε πολιτειακά ή θεοκρατικά συστήματα, η τυπολογία που καταλήγει στο σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας όπως έχει επικρατήσει να λέγεται στην Ελλάδα, είναι μια τυπολογία που αφορά ιστορικά περιόδους μη ολοκληρωμένης προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και αφορά μια τυπολογία που ανήκει στην ευρύτερη σφαίρα της βεσφαλικής, όπως προανέφερα, αντίληψης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας.

Αυτή η τυπολογία επηρεάζεται από μια μηχανιστική αντίληψη περί κράτους. Όταν λέμε κράτος, εννοούμε κράτος ίσον πολιτικοδιοικητικός μηχανισμός, ίσον πολιτικό και διοικητικό σύστημα εξουσίας. Το κράτος δεν είναι όμως μόνο ένας μηχανισμός. Είναι και μια σχέση. Μια συμπύκνωση ενός διαρκούς συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Μια συνεχής

3. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, β' έκδοση, 2000.

σχέση μεταξύ κοινωνίας των πολιτών και πολιτικής κοινωνίας. Και για να το κάνω ακόμη πιο απλό, το κράτος με την ευρύτατη έννοιά του, είναι αυτή καθαυτή η έννομη τάξη. Άρα, το κράτος, από την άποψη αυτή, περιλαμβάνει ό,τι ρυθμίζει το Σύνταγμα και συγκροτεί την έννομη τάξη.

Το Σύνταγμα δεν ρυθμίζει μόνο το κράτος, δηλαδή, σχέσεις δημοσίου δικαίου. Ρυθμίζει και την κοινωνία και την αγορά. Ρυθμίζει, για να το πω ακόμη πιο απλά, και τον ιδιωτικό τομέα. Ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις συνολικά, οι οποίες υπάγονται στην ίδια κρατική εξουσία γιατί εν τέλει υπάγονται στην ίδια δικαστική εξουσία. Διότι και οι ιδιωτικές σχέσεις υπάγονται σε κρατικό έλεγχο μέσω της δικαστικής εξουσίας. Η κοινωνική ειρήνη είναι στοιχείο του γενικού συμφέροντος, στοιχείο της δημόσιας πολιτικής. Άρα, μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο ευρεία είναι αυτή η έννοια του κράτους ως έννομη τάξη.

Χρειαζόμαστε, λοιπόν, μια τυπολογία σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας που αφορά ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος υπό συνθήκες πλήρους προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας. Ούτως ή άλλως αυτό προβλέπεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και στην αντίστοιχη διάταξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και χρειαζόμαστε μια τυπολογία που έχει σχέση με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Όχι με την Αγία Έδρα ή με ομολογίες της Διαμαρτύρησης. Έχει πολύ μεγάλη σημασία να αναζητήσουμε μια τυπολογία που δεν έχει απέναντί της μια κρατική οντότητα, όπως αναγνωρίζεται ότι είναι κατά το Διεθνές Δίκαιο η Αγία Έδρα.

Χρειαζόμαστε μια άλλη τυπολογία πιο ολοκληρωμένη και σύγχρονη που να ανταποκρίνεται σε μια γενική θεωρία του κράτους και του Συντάγματος. Αλλά, χρειαζόμαστε και μια άλλη εκκλησιολογική αντίληψη. Διότι, όχι μόνο η πολιτειολογία αλλά και η εκκλησιολογία είναι επηρεασμένη από αυτή τη βαθιά δυτική προσέγγιση, η οποία δεν μας επιτρέπει τώρα να τη χρησιμοποιήσουμε με επωφελή τρόπο, δηλαδή μέσα σε ένα πλαίσιο πλήρους σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας.

Μην έχουμε στο μυαλό μας μια χώρα όπως η Ελλάδα που έχει ένα πληθυσμό στη συντριπτική του πλειοψηφία Ορθόδοξο, έστω κατά περίπτωση Ορθόδοξο ή κατά καιρούς Ορθόδοξο με μια επιλεκτική σχέση με το θρησκευέσθαι. Φανταστείτε ότι τώρα ασχολούμαστε και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όχι μόνο με την Εκκλησία της Ελλάδος, ασχολούμαστε δηλαδή με μία χώρα όπως η Τουρκία. Φανταστείτε τί σημασία έχει η θρησκευτική ελευθερία όχι

στην ελληνική αλλά στην τουρκική έννομη τάξη για την προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων. Μην σκέπτεστε την Ορθόδοξη Εκκλησία ως Εκκλησία της πλειονότητας. Σκεφθείτε την Ορθόδοξη Εκκλησία ως Εκκλησία της μειονότητας όχι μόνο στην Τουρκία που είναι η έδρα του Οικουμενικού Πατριάρχείου, αλλά και εκεί που βρίσκονται οι εκασταχού επαρχίες του Θρόνου που είναι παντού μειονότητες. Για να έχουμε μια ολοκληρωμένη αντίληψη και μια αίσθηση της σημασίας που έχει η ίση μεταχείριση.

Άρα πρέπει να έχουμε μια καλή αίσθηση των σχέσεων κανονικού αφενός και εσωτερικού και διεθνούς δημοσίου δικαίου αφετέρου, συμπεριλαμβανομένου και του ευρωπαϊκού δικαίου. Μιλάμε λοιπόν για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχίας, αλλά και για θέματα σχέσης κράτους και κοινωνίας των πολιτών.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας

Η Εκκλησία, όχι εκκλησιολογικά τώρα, αλλά νομικά, είναι ένα συλλογικό υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας, με νομική προσωπικότητα, με κάποια νομική οντότητα σε κάθε περίπτωση. Ακόμη κι αν σε κάποια έννομη τάξη είναι μια απλή ένωση προσώπων που έχει όμως ισχυρά δικαιώματα.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι μια ιστορική οντότητα, μια οντότητα συσφασμένη με την ιστορία του Έθνους, είναι μια οντότητα της κοινωνίας των πολιτών, αλλά στο επίπεδο της έννομης τάξης πρέπει να βρούμε τί είναι και η απάντηση ότι είναι ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου δεν σημαίνει τίποτα γιατί δεν είναι παντού ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου η Ορθόδοξη Εκκλησία. Υπάρχουν άλλες έννομες τάξεις στις οποίες αναζητεί την ταυτότητά της. Μπορεί και σε χώρες όπως το Βέλγιο ή η Αυστρία ή η Γερμανία, να είναι ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, αλλά σε άλλες χώρες να μην είναι. Υπήρχαν και εδώ ανοικτά ζητήματα για το τί είναι νομικά άλλες εκκλησίες, άλλα δόγματα, άλλες οντότητες θρησκευτικές που δεν είναι Ορθόδοξες. Η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι λοιπόν εντός της εθνικής και της διεθνούς έννομης τάξης πρωτίστως συλλογικό υποκείμενο και φορέας της θρησκευτικής ελευθερίας.

Και, όπως είπα προηγουμένως, όταν συζητάμε για τις σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος δεν εννοούμε μόνο τη σχέση με το Νομοθέτη και τη Διοίκηση, αλλά και τη σχέση με την Δικαιοσύνη. Οι παλαισημερολογητικές συσσωματώσεις είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Υπάγονται στον έλεγχο

του κράτους; Υπάγονται στα Πολιτικά Δικαστήρια. Η Εκκλησία της Ελλάδος ελέγχεται από το Συμβούλιο της Επικρατείας στην ακυρωτική διαδικασία, αλλά και τα πολιτικά δικαστήρια κρατικά είναι. Είναι ίσης σημασίας άσκηση κρατικής εξουσίας το να κρίνεις και να απονέμεις δικαιο είτε με την μορφή της διοικητικής δικαιοσύνης είτε με τη μορφή της πολιτικής δικαιοσύνης. Και, σε τελευταία ανάλυση της ποινικής δικαιοσύνης, όπου όλοι αντιμετωπίζονται ως άτομα με τον ίδιο τρόπο.

**Οι επιπτώσεις της ύπαρξης ενός συστήματος
συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας
- Το παράδειγμα της προστασίας των ιερών κανόνων**

Ό,τι λοιπόν κι αν συμβεί, ό,τι κι αν κάνουμε, ακόμη και αν σε μια μελλοντική αναθεώρηση διαγραφεί πλήρως το άρθρο 3 ή διατυπωθεί με τελείως διαφορετικό τρόπο, πάντως θα υπάρχει μια σχέση Εκκλησίας και Κράτους γιατί υπάρχει μια αδιάρρηκτη σχέση με την κρατική εξουσία ως έννομη τάξη και ως δικαστική εξουσία.

Αυτή είναι μια προσέγγιση η οποία είναι ταυτόχρονα και προστατευτική και φιλελεύθερη. Είναι φιλελεύθερη για όλους τους άλλους και απολύτως προστατευτική για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Γιατί, σε τελευταία ανάλυση, αν δει κανείς την Ορθόδοξη Εκκλησία πρωτίστως ως συλλογικό υποκείμενο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας, αυτή είναι το συντριπτικά μεγαλύτερο και το πιο ισχυρό υποκείμενο άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτό σημαίνει ότι όποια συνταγματική διευθέτηση και αν γίνει η Εκκλησία θα έχει πάντα σημαντικά δικαιώματα τα οποία όμως δεν απορρέουν από το άρθρο 3, αλλά από το άρθρο 13, δηλαδή από τη θρησκευτική της ελευθερία.

Επιτρέψτε μου να αναφέρω την κατά τη γνώμη μου πιο απλή απόδειξη αυτού που λέω, την πιο πρακτική:

Ένα μεγάλο θέμα ερμηνείας του άρθρου 3, είναι ο βαθμός συνταγματικής προστασίας των ιερών κανόνων⁴. Τι λέει η Νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας εν τέλει, μετά από διάφορες παλινδρομήσεις και πάντα με

4. Βλ. τώρα μια εξαιρετική σύνοψη της σχετικής συζήτησης από τους Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ/Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ ως λήμμα για το άρθρο 3 Σ. στο Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ/Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ/Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Σύνταγμα - Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017. Το ίδιο ισχύει και για τον σχολιασμό των άρθρων 13 και 105 από τους ίδιους συγγραφείς.

αποχρώσεις; Ότι κατοχυρώνονται οι κανόνες οι οποίοι έχουν δογματικό περιεχόμενο (όροι) και οι διοικητικοί κατά το θεμελιώδες τους περιεχόμενο. Γιατί; Γιατί αναζητούσε η νομολογία επί δεκαετίες μια λύση στο άρθρο 3. Το 1976 (ΣτΕ Ολ. 3178/1976) θεμελίωσε τις σκέψεις της για το ζήτημα αυτό στο άρθρο 13, αν και επέστρεψε προσφάτως (ΣτΕ Ολ.3003/2014) στο άρθρο 3. Εάν όμως η Εκκλησία ως υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13 θεωρεί ότι αυτοί είναι οι κανόνες της, δεν έχει κανείς δικαστής το δικαίωμα να διατυπώσει διαφορετική γνώμη. Διότι, αυτό είναι στοιχείο της θρησκευτικής συνείδησης και του θρησκευτικού συνεταιρίζεσθαι του υποκειμένου που λέγεται Ορθόδοξη Εκκλησία, εκκλησία του Ορθόδοξου Δόγματος.

Εάν η Εκκλησία θέλει να κατοχυρώσει ως στοιχείο της ταυτότητάς της στο σύνολό τους τους ιερούς κανόνες, χωρίς να εμπλέκεται σε μία καзουιστική νομολογία περί του ποιοι κανόνες προστατεύονται και ποιοι όχι, (κατηγορώντας μετά το ΣτΕ ότι λειτουργεί ως «οικουμενική σύνοδος» και καθορίζει τον τρόπο οργάνωσης της Εκκλησίας, δηλαδή παρεμβαίνει στον πυρήνα της πίστης), πρέπει να φύγει από το πεδίο του άρθρου 3 και να διεκδικήσει την κατοχύρωση των ιερών κανόνων όπως η ίδια τους θέλει, επικαλούμενη το άρθρο 13, δηλαδή τη θρησκευτική της ελευθερία. Διότι αλλιώς θα φτάσουμε στο παράλογο αποτέλεσμα οι παλαισημερολογητικές οντότητες που δεν δεσμεύονται από το άρθρο 3 να κατοχυρώνουν τους ιερούς κανόνες, όπως τους θέλουν αυτές, συνολικά, λόγω θρησκευτικής ελευθερίας, μέσω του άρθρου 13, και η επίσημη ορθόδοξη εκκλησία να περιπλέκεται σε μια διαρκή αντιδικία με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς το ποιος εκφράζει το δόγμα.

Πρέπει εδώ να προστεθεί από πλευράς γενικής θεωρίας του Συνταγματικού Δικαίου μια αναφορά στη μεγάλη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη θεώρηση των ιερών κανόνων ως νομικών πλέον κανόνων που αποκτούν μάλιστα συνταγματική ισχύ μέσω του άρθρου 3, δηλαδή καθίστανται παράρτημα του ίδιου του συνταγματικού κειμένου ως κάμψη του φαινομένου του ενιαίου και κωδικοποιημένου γραπτού Συντάγματος και της συνταγματικής κατοχύρωση των ιερών κανόνων ως παρακολούθημα της πλήρους προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποίος είναι και εκκλησία της επικρατούσας θρησκείας, με την έννοια της θρησκείας της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών. Αν η αναφορά του άρθρου 3 στους

ιερούς κανόνες είχε την έννοια της κάμψης της αρχής του ενιαίου γραπτού Συντάγματος, όπως συμβαίνει π.χ. με τους εφάπαξ νόμους ή τους νόμους αυξημένης τυπικής ισχύος ή με διατηρούμενες σε ισχύ Συντακτικές Πράξεις ή Ψηφίσματα, θα έπρεπε να υπάρχει ρητή αναφορά σε συγκεκριμένα κείμενα που να μπορούσαν να αντιμετωπισθούν ως κανονιστικού περιεχομένου με τη νομική και όχι τη θεολογική έννοια του όρου. Ως κείμενα ανήκοντα στην ύλη του συνταγματικού και όχι του κανονικού δικαίου. Κάτι τέτοιο όμως δεν υπάρχει. Είναι συνεπώς και από την άποψη αυτή προφανές ότι οι ιεροί κανόνες προστατεύονται κατά το Σύνταγμα ως στοιχεία της θρησκευτικής ταυτότητας και άρα της θρησκευτικής ελευθερίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας και όχι ως στοιχεία μιας υποτιθέμενης πολιτειακής υπεροχής της Ορθόδοξης Εκκλησίας που περιορίζει όμως τη θρησκευτική της ελευθερία και επιπλέον θίγει κραυγαλέα τη θρησκευτική ισότητα.

***Το πολλαπλό κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 3 Σ.
Οι κανονικές σχέσεις Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας
της Ελλάδος. Οι σχέσεις ομοταξίας Ελληνικής Δημοκρατίας και
Οικουμενικού Πατριαρχείου***

Ας θυμηθούμε όμως, πολύ συνοπτικά, το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 3 που αναφέρεται σε μια αλληλουχία θεμάτων με κοινό παρονομαστή τις κανονικές σχέσεις Οικουμενικού Πατριαρχείου - Εκκλησίας της Ελλάδος και τις νομικές σχέσεις Ελληνικής Δημοκρατίας - Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αυτά τα θέματα είναι⁵:

Πρώτον, η αναφορά στη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας θρησκείας. Η επικρατούσα θρησκεία δεν είναι όμως ούτε η επίσημη ούτε η κρατική θρησκεία, είναι η θρησκεία της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ελλήνων πολιτών. Είναι μια έννοια με διαπιστωτικό και πραγματολογικό χαρακτήρα, είναι μια έννοια με ιστορικό χαρακτήρα που σέβεται τους δεσμούς του Έθνους με την Ορθοδοξία και τον Χριστιανισμό γενικότερα. Γιατί η Επανάσταση της Ανεξαρτησίας έγινε στο όνομα των χριστιανών κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων των καθολικών και των προτεσταντών. Θυμόμαστε όλοι την περιπέτεια

5. Βλ. και πάλι την σύνοψη των Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ/Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ο.π. (υποσ. 4) με πλήρεις βιβλιογραφικές και νομολογιακές αναφορές.

ταυτότητας μιας μεγάλης προσωπικότητας όπως ο Γεώργιος Τερτσέτης, που τον βάφτισε ο πατέρας του καθολικό, η μητέρα του ορθόδοξο, κι έπρεπε να μεγαλώσει και να πει ότι επιλέγει την ορθόδοξη ταυτότητα. Η άποψη αυτή είναι μετά την εισαγωγή του Συντάγματος του 1975 η κρατούσα.

Δεύτερον, το εύρος της συνταγματικής προστασίας των ιερών κανόνων, ζήτημα στο οποίο αναφέρθηκε. Εδώ ανακύπτει επιπλέον των όσων ήδη ανέφερα, η ανάγκη για σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ερμηνεία του Συντάγματος συνολικά, άρα και του άρθρου 3 που μας παραπέμπει στις σχετικές διατάξεις της Σύμβασης και στο άρθρο 13 του Συντάγματος.

Τρίτο ζήτημα, πολύ ειδικότερο, είναι ο γλωσσικός τύπος της Αγίας Γραφής – το αφήνω κατά μέρος λόγω έλλειψης χρόνου.

Το τέταρτο και κορυφαίο ζήτημα, χάριν του οποίου υπάρχει το άρθρο 3 και το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να διαφυλαχθεί, γιατί αυτό δεν καλύπτεται από το άρθρο 13, ενώ όλα τα άλλα υπερκαλύπονται από το άρθρο 13, είναι η συνταγματική εγγύηση των κανονικών σχέσεων μεταξύ της Ορθόδοξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Και το γεγονός ότι δια του άρθρου 3 εισάγονται, στην πραγματικότητα, δύο συστήματα σχέσεων Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα:

Ένα σύστημα συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, που πρέπει να το αντιμετωπίζουμε κυρίως στο πλαίσιο του άρθρου 13.

Και ένα δεύτερο σύστημα, οιονεί ομοταξίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁶, ως υποκειμένου του διεθνούς δικαίου ομοίας και ίσης τάξεως με την ελληνική πολιτεία με την οποία συμπράττει. Με την οποία συμπράττει αφενός μεν με την αναγνωρισθείσα εκ του Συντάγματος έκδοση του Τόμου του 1850 και της Πράξης του 1928, καθόσον αφορά το εκκλησιαστικό καθεστώς εν Ελλάδι. Αφετέρου δε στο

6. Την άποψη αυτή είχα παρουσιάσει αρχικά στο βιβλίο μου: *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, ο.π. (υποσ. 3), σ. 71 επ. Είχε προηγηθεί η μελέτη του νυν Οικουμενικού Πατριάρχη: Μητροπολίτη Φιλαδελφείας ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ ΑΡΧΟΝΤΩΝΗ, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εν τω Συντάγματι της Ελλάδος και εν τω Καταστατικώ Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος*, σε: Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου, Εστία Θεολόγων Χάλκης, 1984, σ. 391 επ. και σε ανάτυπο.

πλαίσιο του άρθρου 105 του Συντάγματος για την θέσπιση ή την τροποποίηση του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους.

Άρα το άρθρο 3 έχει κολοσσιαία σημασία για αυτό το δεύτερο σύστημα ομοταξίας μεταξύ Ελληνικής Πολιτείας και Οικουμενικού Πατριαρχείου το οποίο αντιμετωπίζεται από το Σύνταγμά μας ως οντότητα του διεθνούς δικαίου ισότιμη με την Πολιτεία και συμπράττουσα με την Πολιτεία σε σημαντικά ζητήματα, όπως τα δύο που μόλις είπαμε.

Συνεπώς το βασικό ζήτημα που προκύπτει από το άρθρο 3 είναι η συνταγματική προστασία της κανονικής υπόστασης αλλά και της διεθνούς θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που σημαίνει ότι η Ελλάδα αναγνωρίζει τη διεθνή νομική του προσωπικότητα.

Το άρθρο 3 Σ και η πολυτυπία των εκκλησιαστικών καθεστώτων μέσα στην ελληνική επικράτεια

Πάνω σε αυτή την ιστορική κανονική και συνταγματική βάση το άρθρο 3 Σ. περιλαμβάνει την αναγνώριση και προστασία των πολλαπλών ορθόδοξων εκκλησιαστικών καθεστώτων εντός της ελληνικής έννομης τάξης⁷.

Για την ακρίβεια το άρθρο 3 εγγυάται συνταγματικά την κανονική αυτή πολυτυπία:

- Την Εκκλησία της Ελλάδος την οποία αναφέρει ως αυτοκέφαλη εκφραζόμενο ευρύτερα από ότι πρέπει. Διότι δεν είναι η Εκκλησία της Ελλάδος αυτοκέφαλη. Αυτοκέφαλη - ζητώ κατανόηση για την φαινομενική ταυτολογία - είναι η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, του τόμου του 1850. Η οποία επιτροπικώς ασκεί τη διοίκηση επί των μητροπόλεων των νέων χωρών, και μαζί με αυτές συγκροτεί την κανονική και νομική οντότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η οποία εμπεριέχει όχι μόνο την κατά κυριολεξία αυτοκέφαλη εκκλησία αλλά και τις μητροπόλεις των νέων χωρών.

Το άρθρο 3, κατά τη γνώμη μου, καλύπτει το σύνολο των όρων του Τόμου του 1850 και της Πράξης του 1928 και όχι μόνο τον τρόπο συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου διότι τα κείμενα αυτά ανήκουν στο πεδίο του κανονικού δικαίου, δηλαδή στην εσωτερική τάξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οποιαδήποτε περαιτέρω διάκριση ως προς τους όρους της πρά-

7. Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα στην ελληνική επικράτεια*, β' έκδ. με τη συνεργασία Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, 2017.

ξης από το νομοθέτη ή τη νομολογία, παραβιάζει το άρθρο 13 του Συντάγματος και μετατρέπει ένα ζήτημα εκκλησιολογίας και κανονικού δικαίου σε ζήτημα δικαστικής ερμηνείας του Συντάγματος, δηλαδή σε ζήτημα κρατικό. Για να διατυπώσω τη θέση αυτή ακριβέστερα, η αναφορά του άρθρου 3 § 1 εδ. γ' στον Τόμο του 1850 και την Πράξη του 1928 προσδιορίζει την κανονική οντότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος με κριτήριο τη σχέση της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και αποδέχεται συνταγματικά τους κανονικούς όρους της αυτοκεφαλίας της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος και τους κανονικούς όρους της επιτροπικής διοίκησης των μητροπόλεων των νέων χωρών. Αυτή η συνταγματική υιοθέτηση και συνοπτική περιγραφή των κανονικών όρων έρχεται ως συνέχεια της πανηγυρικής περιγραφής του εδαφίου β' της ίδιας παραγράφου που αναφέρεται στην αναπόσπαστη δογματική ενότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία. Συνεπώς το άρθρο 3 θωρακίζει συνταγματικά την κανονική σχέση της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενισχύοντας και όχι περιορίζοντας την θρησκευτική ελευθερία με πολιτειοκρατικού χαρακτήρα νομοθετικές επεμβάσεις που μεταβάλλουν κανονικούς όρους θεσπισμένους από εκκλησιαστικές οντότητες και πρωτίστως το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

- Την ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης που συνιστά επαρχία του Οικουμενικού Θρόνου.

- Το καθεστώς των Μητροπόλεων της Δωδεκανήσου και της Εξαρχίας της Πάτμου που είναι επίσης επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου.

- Το καθεστώς του Αγίου Όρους που ρυθμίζεται αναλυτικά στο άρθρο 105 του Συντάγματος.

Στο πλαίσιο λοιπόν του συστήματος των συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας έχουμε αυτό το δεύτερο σύστημα σχέσεων Κράτους και Οικουμενικού Πατριαρχείου. Για τα άλλα πρεσβυγενή πατριαρχεία και την Ιερά Μονή του Σινά έχουμε απλώς προστασία της ιδιοκτησίας, στο άρθρο 18 § 5 Σ. Ενώ ως προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο έχουμε συνταγματική αναγνώριση πράξεων που έχει εκδώσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο ασκώντας την κανονική δικαιοδοσία του, ειδικά δε ως προς το Άγιο Όρος συνταγματική αναγνώριση της πνευματικής δικαιοδοσίας, αλλά και της νομοθετικής συναρμοδιότητας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

***Η σημασία του άρθρου 3 Σ. ως προς το νομικό χαρακτήρα
του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ελληνική
και τη διεθνή έννομη τάξη***

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιμετωπίζεται συνεπώς από το Σύνταγμα ως διεθνής οντότητα ομολογη του ελληνικού κράτους. Αυτό έχει σοβαρές επιπτώσεις στο νομικό χαρακτήρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο εσωτερικό της ελληνικής έννομης τάξης⁸. Δεν έχουμε συνταγματική ή έστω νομοθετική διάταξη για το Οικουμενικό Πατριαρχείο καθεαυτό ως οντότητα της ελληνικής εθνικής έννομης τάξης. Υπάρχουν νομοθετικές διατάξεις (που συμπληρώθηκαν προσφάτως με το Ν. 4301/2014) για το νομικό χαρακτήρα επαρχιών ή οντοτήτων του θρόνου στην Ελλάδα. Για παράδειγμα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου είναι η Εκκλησία της Κρήτης, οι Μητροπόλεις της, οι ενοριακοί της ναοί κ.ο.κ., ενώ άλλα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα της Κρήτης είναι νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, όπως συμβαίνει και με την Εκκλησία της Ελλάδας. Το ίδιο συμβαίνει πλέον ρητά και με τις Μητροπόλεις της Δωδεκανήσου. Υπάρχει βέβαια το γνωστό πρόβλημα ως προς το νομικό χαρακτήρα των Μονών του Αγίου Όρους κατά την νομολογία του ΣτΕ (μετά την ΣτΕ Ολ.2629/1988).

Η ελληνική νομοθεσία μπορεί να μην περιλαμβάνει ρητή ρύθμιση για τη νομική φυσιογνωμία του Πατριαρχείου στην εσωτερική έννομη τάξη, το Σύνταγμα το αναγνωρίζει όμως ως οντότητα του διεθνούς δικαίου. Είναι προφανές ότι αυτό δεν μειώνει καθόλου την ανάγκη πλήρους προστασίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην τουρκική έννομη τάξη με βάση τα μειονοτικά δικαιώματα κατά τη Συνθήκη της Λωζάνης, το νεώτερο καθεστώς προστασίας των θρησκευτικών μειονοτήτων στο διεθνές δίκαιο, την αναγνώριση της διεθνούς οντότητάς του από κράτη και διεθνείς οργανισμούς και τη διεθνή υπόστασή του στο πλαίσιο μιας διεθνούς κανονικής τάξης που διέπει τις ορθόδοξες εκκλησίες, αλλά και όλες τις χριστιανικές ομολογίες που βρί-

8. Βλ. την πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Γ. ΙΑΤΡΟΥ, *Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην εκκλησιαστική, την ελληνική και τη διεθνή έννομη τάξη*, [= Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρά Β': Μελέτες, 2], 2010, όπου και πλήρης αναφορά στην προγενέστερη βιβλιογραφία. Ειδικότερα για τη διεθνή θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. τη διδακτορική διατριβή της Μ. ΒΑΛΑΚΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας*, 2001.

σκονται σε επαφή και διάλογο (όχι σε κοινωνία με την θεολογική έννοια του όρου) με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτό το διεθνές κανονικό δίκαιο - με ευρύτατη χρήση των σχετικών όρων - μπορεί να θεωρηθεί τμήμα του εθιμικού διεθνούς δικαίου ή ακριβέστερα των γενικά παραδεδεγμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα με τη διατύπωση των άρθρων 28 § 1 και 100 § 1 του Συντάγματος.

Πώς θα μπορούσε να τεθεί ζήτημα αναθεώρησης του άρθρου 3 Σ.;

Το ζήτημα λοιπόν της αναθεώρησης του άρθρου 3 εάν τεθεί, πρέπει να τεθεί υπό το πρίσμα όσων προαναφέρθηκαν⁹. Πάντως η τυχόν μη αναθεώρηση του άρθρου 3 δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι περιορίζεται το άρθρο 13. Το άρθρο 13 § 1 είναι θεμελιώδης διάταξη του Συντάγματος μη υποκείμενη σε αναθεώρηση και αντιστοιχείται με διεθνείς κανόνες προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, άρα σε καμία περίπτωση το άρθρο 3 δεν μπορεί να θεμελιώσει περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας.

Από την άλλη πλευρά, αν κινήσει κανείς την αναθεώρηση του άρθρου 3 και θίξει τελικά το καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου είτε κανονικά είτε νομικά, τότε έχει βλάψει ένα τεράστιο αγαθό που λέγεται διεθνής υπόσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Αυτό που θα μπορούσε να γίνει είναι να προστεθεί, όπως έχω προτείνει από το 2006, μια ερμηνευτική δήλωση η οποία θα αποσαφηνίζει ρητά ότι το άρθρο 3 δεν συνιστά περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, ώστε να μην υπάρχει κανένα ερμηνευτικό πρόβλημα. Άλλωστε όλα τα ερμηνευτικά προβλήματα, θα τα βλέπουμε πάντα υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΕΔΔΑ. Διότι αλλιώς η Ελλάδα γίνεται αποσυνάγωγή διεθνώς και έχει διεθνή ευθύνη. Μιλώντας σε ένα τέτοιο ακροατήριο δεν χρειάζεται καν να αναφερθώ στα επιμέρους ζητήματα ελληνικού ενδιαφέροντος τα οποία απασχόλησαν τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

9. Είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω τις απόψεις μου για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς αναθεώρηση του Συντάγματος, σε εκδήλωση που οργάνωσε η Εταιρεία Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου και το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου/Ίδρυμα Τσάτσου στην αίθουσα του ΔΣΑ στις 28.11.2016. Στην εκδήλωση μετείχαν επίσης οι καθηγητές Ν. Αλιβιζάτος, Ι. Κονιδάρης, Μ. Σταθόπουλος με συντονιστή τον καθηγητή Ξ. Κοντιάδη. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, «Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς την αναθεώρηση του Συντάγματος», Νομοκανονικά 1/2017, σ. 9 επ.

Φιλοδοξία και υποχρέωση μου ήταν να υπογραμμίσω με την παρέμβαση μου αυτή ότι η επιλογή που έχει κάνει το ισχύον Ελληνικό Σύνταγμα με το άρθρο 3 δεν είναι η κάμψη της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά η αναγνώριση της θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η συμφιλίωση του κανονικού και του πολιτειακού δικαίου. Πρόκειται για μια σχέση που κατά καιρούς έχει δοκιμαστεί με πάρα πολύ αρνητικές επιπτώσεις και για την Εκκλησία και για την Πολιτεία. Αυτά τα ιστορικά διδάγματα, πρέπει να μας κάνουν να είμαστε οπαδοί του απόλυτου σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας γιατί αυτή θα προστατεύσει τελικά, σε μια κρίσιμη περίπτωση, την Ορθόδοξη Εκκλησία. Και βεβαίως πρέπει να διαφυλάξουμε ως κόρην οφθαλμού την κατά το Σύνταγμα και το διεθνές δίκαιο θέση του Οικουμενικού Θρόνου.